

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2018
ОКтябрь

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

Н.ХОЛМИРЗАЕВ

Баркамол инсонни шакллантиришнинг асосий омиллари 80

С.ЮЛДАШЕВ, Ҳ.АҲМЕДОВА

Жамиятни илмий бошқаришнинг баъзи масалалари 83

Н.ХАКИМОВ, А.АБДУМАЛИКОВ

Ривожланишнинг янги босқичи шароитларида кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш 86

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Қ.ЮЛЧИЕВ

Хроңотоп – лирик композиция асоси (Шамшод Абдуллаев шеърлари мисолида) 89

С.ЖУРАЕВА

Лутфий тўртликлари ҳақида баъзи мулоҳазалар 92

Э.НАСРУЛЛАЕВ

Алишер Навоий феномени ва жадид адабиёти намояндалари 98

Р.ДАМИНОВА

Туркий шеърятда ғазал 102

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.ИСКАНДАРОВА, А.РАСУЛОВА

Тўсиқсизлик категорияси ва тил мазмуний структураси хусусида 106

З.АЛИМОВА

Ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашган *но-* префиксли сўзлар хусусида 109

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Ш.ДЖУМАНОВ

Бўлажак ўқитувчининг шахс бўлиб шаклланишида коммуникатив қобилият моҳияти 113

Л.ШУКУРОВА, В.УМАРОВА

Ўзбекистон ҳудудида ганчкорлик санъати тарихий ривожланиш босқичларининг илмий асослари 117

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Х.ЭШЧАНОВ, А.САРИМСАҚОВ, М.БАЛТАЕВА, М.НУРМАТОВА

Полифункционал гемосорбент олиш усули 121

Н.ОЛИМОВА, А.МИНОЖИДИНОВ

Қорхонанинг амалий фаоллиги ва самарадорлик кўрсаткичлари ҳамда инновацияларнинг ўзига хос хусусиятлари 123

М.АБДУЛЛАЕВА

Ибратнинг жамиятшуносликка қўшган ҳиссаси 126

А.КОСИМОВ

Ёзувчи Т.Мурод услубининг ўзига хослиги («Отамдан қолган далалар» романи мисолида) 129

М.УСМОНОВА

Тилнинг пайдо бўлиш муаммосига оид қарашлар 131

Р.АБДУЛЛАЕВА

Оламнинг лисоний манзараси 133

М.А.НАЗРАЛИЕВА, М.О.ОРИПОВА

Ўқиш кўникмасини шакллантиришдаги муҳим ва самарали стратегиялар 136

Ш.АБДУЛЛАЕВ

Аҳил қўшничилик муносабатлари тарихий - маданий жараён сифатида 140

АДАБИЙ ТАҚВИМ

Жаҳонга танилган олим 143

ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография 147

УДК: 41+412

ЎЗБЕК ТИЛИГА ФОРС-ТОЖИК ТИЛЛАРИДАН ЎЗЛАШГАН **НО-** ПРЕФИКСЛИ СЎЗЛАР ХУСУСИДА

З.Алимова

Аннотация

Мақолада форс-тожик тилларидан ўзбек тилига ўзлашган **“но”** префиксли ўзлашма сўзлар хусусида сўз юритилган.

Аннотация

Данная статья посвящена изучению слов с префиксом **“но”**, заимствованных узбекским языком из персидско-таджикского языков.

Annotation

This scientific article is devoted to the study of the loan-words from the Persian-Tajik languages to Uzbek with prefix **“no”**.

Таянч сўз ва иборалар: форс-тожикча сўзлар, ўзбек тилининг лексик қатлами, префикс, суффикс, от, сифат, феъл, равиш сўз туркумлари.

Ключевые слова и выражения: персидско-таджикские слова, лексический слой узбекского языка, префикс, суффикс, существительное, прилагательное, глагол, наречие.

Keywords and expressions: Persian-Tadjik words, lexic layer of Uzbek language, prefix, suffix, noun, adjective, verb, adverb.

IX-X асрларда форс-тожик адабий тили ва маҳаллий тожик тили ўзбек тилига кучли таъсир ўтказди. Бу таъсир айниқса XI-XII асрларда кучайди. Бу даврга келиб форс адабий тили ўша вақтда давлат, адабиёт ва дин тили бўлган араб тилини сиқиб қўяди ва истеъмолдан суриб чиқаради. Сомонийлар сулоласи даврида (IX-X асрлар) араб тили ўрнига “форсийи дари” ёки форсий тил, яъни дарий деб аталган маҳаллий тил адабий тил сифатида кенг ёйилади. IX-X асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшовчи эроний тилда гаплашувчи аҳоли дарийлар ёки тожиклар, деб юритилган. “Форсийи дари”, яъни форс адабий тилига Хуросонда яшовчи тожикларнинг сўзлашув тили асос бўлган.

Ўзбек тилшунослигида профессор Ш.Раҳматуллаев, Ф.Абдуллаев, И.Қўчқортоев, М.Миртожиев, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Бердиалиев, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов каби олимларнинг ўзлашма сўзларнинг лексик-семантик хусусиятлари, уларнинг ўзбек тили луғат таркибига ўзлашиш омиллари ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир.

Ўзбек тили лексик қатламига янги сўзлар, форсий изофалар, иборалар, ҳаттоки сўз ясовчи қўшимчалар ҳам кириб келди. Бундай сўзлар, аввало, мавҳум, кейинчалик уларнинг кўпчилиги ўз қатлам сўзлари каби тилимизга мослашиб, ажратиб бўлмас ҳолатда ўринлашди.

Тилшунос Г.Муҳаммаджонова тўғри қайд этганидек: “Тарихий тараққиёт давомида ҳатто баъзи форс-тожик сўзлари қадимий туркий сўзларни умумқўлланишдан ёки нейтрал лексика составидан сиқиб чиқарган ва уларнинг баъзилари ҳозирги ўзбек тилида фақат стилистик чегараланган лексика қаторидан ўрин олган” [3.12].

Ҳозирги ўзбек тили лексикасида форс-тожикча сўзлар салмоқли ўринни эгаллайди. Миқдор жиҳатдан ўзбекча сўзлардан кейин иккинчи ўринда туради. Бу, бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат, ўзбеклар ва тожиклар қадимий даврлардан бир ҳудудда, биргаликда қўшни, аралаш ҳолда яшаб келганликлари, ўзаро ҳар жиҳатдан иқтисодий, хўжалик соҳаларида яқиндан алоқада бўлганликлари туфайли ўзбек тилига тожик тилидан кўплаб сўзлар кириб, ўзлашиб кетган. Форс-тожикча ўзлашмалар кундалик турмуш учун энг зарурий ва кўп қўлланиладиган сўзлардир.

Форс-тожикча сўзлар баъзи фонетик хусусиятлари билан бошқа тиллардаги сўзлардан ажралиб туради. Масалан, **ж** товуши тожик тилига хос бўлиб, *у гижда*, *мужда* каби сўзлар таркибида тилимизга кириб келган. – **анд** (фарзанд, монанд), **-хт** (бахт, тахт, дарахт, карахт, пойтахт), **-шт** (гўшт, мушт, дашт, ғишт), **-мон** (армон, дармон, қаҳрамон), **бар-** (барно, барпо, барбод), **дар-** (дарбон,

З.Алимова – ФарДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси.

даргоҳ, даргумон, дарбадар, дарров, дарҳол) каби элементлар ҳам форс-тожикча сўзларни бошқа сўзлардан фарқлаб туради [5.33].

Сўз ясовчи қўшимчалар, асосан, ўзак ва негиздан кейин қўшилади. Ўзақдан олдин қўшилувчи олд ясамалар ўзбек тили учун хос эмас. Бироқ сифат туркумига мансуб бир қатор сўзларнинг ясашида олд қўшимчалар иштирок этади. Масалан, **бадавлат, серҳосил, ноҳақ** каби. Морфологик усулда сўз ясашидаги муҳим шартлардан бири сўз билан янги ясама орасида боғлиқликнинг бўлишидир. Масалан, **ошпаз, гулзор** сўзларидаги ўзак ва ясовчи қўшимчалар орқали ҳосил бўлган қисмлар: **ош-ошпаз, гул-гулзор** маъно жиҳатидан бир-бирига боғлиқдир.

Форс-тожик тилларидан ўзбек тилига бир қатор префикс ва суффикслар ҳам ўзлашган: префикслар – “бе-”, “ба-”, “но-”, “-ҳам”, “бар-”, “кам-”, “хуш-”; суффикслар – “-кор”, “-зор”, “-хўр”, “-парвар”, “-боп”, “-боз”, “-дўз”, “-намо”, “-паз”, “-фуруш” ва бошқалар. Улар дастлаб форс-тожик сўзлари таркибида қўлланилган, кейинчалик ўзбек тилининг сўз ясовчи аффикслари қаторидан ўрин олиб, янги сўзларнинг ясашида иштирок этган, шу йўл билан ўзбек тили лексикасини янада бойитган [7.45].

Ушбу мақолада но- префикси хусусида тўхталиб, унинг лексик маънолари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

но - تا олд қўшимчаси форс тилида “эмас, йўқ”, яъни инкор маъносини ифодаловчи префиксдир. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида но- префиксига қуйидагича таъриф берилади: “Қарама-қарши, инкор маънодаги сўзлар ясовчи олд қўшимча; ўзақдан англашилган белги-хусусият йўқлигини, шундай белгили-хусусиятга эга эмасликни билдиради, мас., *ноаниқ, ноилож, нопок* каби” [2.45].

Ушбу олд қўшимчали ўзлашмаларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) **но + от сўз туркуми**. Бундай ўзлашмалар от туркумига оид сўзлар олдидан но- префикси қўшилиши натижасида ҳосил бўлиб, сифат ясади:

Қуйида келтирилган мисолдаги **ноилож** сўзи от туркумидаги сўз олдидан но қўшимчаси қўшилиб, равиш туркумига оид сўз ясаган. *Ноилож* сўзи киши ҳолатини ифодалайди:

“**Ноилож** машинани тислантириб олиб келдим, қовоғимдан қор ёғаётганини ўзим ҳам

сезиб турардим (Ў.Ҳошимов, Дунёнинг ишлари) [6.21].

2) **но + феълнинг ўтган замон асоси**. Бу гуруҳда **но-** префикси феълнинг ўтган замон асосига қўшилиб, феъл ёки сифат ҳосил қилиши мумкин. Жумладан:

Нобуд - نابود - сўзи форс тилида *мавжуд бўлмаган, йўқ қилинган* дея таржима қилинган. Ушбу сўзнинг **буд** қисми **будан** – *бўлмоқ* феълнинг ҳозирги замон асоси ҳисобланади. **Нобуд бўлмоқ** феъли форс тилида **нобуд шўдан** نابود شدن бўлиб, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

Ҳалок бўлмоқ, ўлмоқ. Уруш йиллари ташкилотининг кўп аъзолари нобуд бўлди. (С.Аҳмад, Ҳукм).

Нобуд қилмоқ - نابود کردن **нобуд кардан** қўшма феъли Ю. А. Рубинчикнинг форсча-русча луғатида “уничтожать, истреблять; губить, разгромить” каби маъноларга эга.[4.595] Ўзбек тилининг беш жилдли изоҳли луғатида бу феълнинг “*ўлдирмоқ, ҳалок қилмоқ*” каби маъноларидан ташқари “*яроқсиз ҳолатга келтирмоқ, ишдан чиқармоқ*” каби маънолари ҳам келтирилган [2.45].

Ношуд ناشد форс тилида **номумкин, амалга ошмайдиган, реал бўлмаган** каби маъноларга эга. Ўзбек тилида *қўлидан ҳеч иш келмайдиган, ҳеч қандай ишнинг уддасидан чиқа олмайдиган; эпсиз, лапашанг, лаванг* маънолари мавжуд. Бу сўз **шўдан** - شدن **бўлмоқ** феълнинг ўтган замон асоси шўд- شد га но-префикси қўшилиши билан ясалган: *Шундай катта даргоҳдан ўрин тополмай, қўлингни бурнингга тиқиб қайтдингми, ношуд!* (Ойбек, Танланган асарлар) [2.64].

3) **но + сифат сўз туркуми**. Бу олд қўшимча сифат туркумига оид сўзлар олдидан қўшилиб, киши ёки нарсанинг салбий хусусияти, белгисини очиб беради:

Нобоп - ناپاب - **нобоб** сўзи форс тилида *мос, мувофиқ эмас; ярамас; яроқсиз* каби маъноларга эга. Ўзбек тилида бу сўзнинг қуйидаги маънолари мавжуд:

а) *Унчалик шай эмас, бузуқ: -Дехқон ака, эҳтиёт бўлинг, аравангиз нобоп, - бошини чайқади Йўлчи* [2.45].

но + феълнинг ҳозирги замон асоси. Бу гуруҳга кирувчи сўзларда **но-** префикси феълнинг ҳозирги замон асосига қўшилиб, феъл ёки сифат ҳосил қилиши мумкин. Масалан:

Ногирон- ناگيرا **ногиро** сўзи форс тилида *таъсир қилмайдиган, таъсир ўтказиш*

қобилияти йўқ маъноларига эга. Ушбу сўз ўзбек тилига ўзлашганда, сўз охирида бир *н* ҳарфи орттирилган. Форс тилида бу сўз گرفتن **герептан** – **олмоқ** феълнинг ҳозирги замон асоси گیر - **гирга** ҳозирги замон сифатдоши ҳосил қилувчи | о аффикси қўшилиши натижасида ҳосил бўлган. Натижада **гиро** – **оладиган, ушлай оладиган, тута оладиган** маъноларини берувчи сўз ҳосил бўлган. Форс тили грамматикаси нуқтаи назаридан феълларнинг ҳозирги замон асосига о аффикси қўшилиши натижасида ясалган сифатдошлар отлашиб, от бажарган грамматик вазифани бажариши мумкин [1.207]. **Ногиро** сўзи ана шу **гиро** сўзи олдидан **но-** префикси қўшилиши натижасида ясалган сифат туркумига оид сўз бўлиб, **ишга яроқсиз бўлиб қолган, ожиз** каби маъноларни ифодалайди: Пўлатжон **ногирон** оёғига қараб хўрсиниб қўйди. (С.Аҳмад. Қадрдон далалар)

Шунингдек, бу сўз кўчма маъноларда ҳам қўлланилади: Масалан:

Ногирон- нотўғри фикр юритадиган, тўғри фикрга эга бўлмаган: Ёшлар ўртасида танбаллар, маънавий ногиронлар, ношукурлар ҳам бор. (Газетадан) **Нотавон** – ناتوان **бўш, кучсиз, нимжон; камбағал, қашшоқ, бечора.** Ўзбек тилига ўзлашган ушбу сўз **қодир бўлмоқ** - توانستن **тавонестан** феълнинг ҳозирги замон асоси **тавон** олдидан **но-** префикси қўшилиши орқали ясалган бўлиб, сифат туркумига тегишлидир. Ўзбек тилининг беш жилдли изоҳли луғатида **нотавон** сўзига қуйидаги изоҳлар ҳам берилган: **Нотавон кўнгил ёки нотавон кўнгилга қўтир жомашов.** Ушбу ибора **ўзига муносибидан кўра юқорироқни, яхшироқни истаб қолган ёки ўзига номуносиб иш қилган кишига** нисбатан кишига қарата айтилади. Масалан:

-Э-ҳе, нотавон кўнглим қурсин, шундай қахрамон йигит турганда, менинг Шокирвойимни бошига бошвоқ қилармиди, - деди Зокир ота. (А.Муҳиддин, Зебонинг севгиси). [2.62]

Шунингдек, **ноёб** - ناياب **топилмайдиган, танқис, камёб** сўзи ўзбек тилида кенг қўламда ишлатилмайдиган сифат туркумига оид ўзлашмадир. Бу сўз **топмоқ**- يافتن **ёфтан** феълнинг ҳозирги замон асоси ياب **ёб** қисми олдидан **на-** префикси қўшилиши орқали ҳосил бўлган. Ўзбек тилида бу сўзнинг **қимматбаҳо, бебаҳо** каби маънолари ҳам мавжуд. Қуйидаги мисолда айнан шу маъно ифодаланган:

“Ойим худди **ноёб** нарсага эга бўлгандек, узундан узоқ дуо қилади” (Ў.Ҳошимов, Дунёнинг ишлари). [6.7]

4) **но + ўтган замон сифатдоши.** Бундай сўзлар форс тилидаги феълларнинг ўтган замон сифатдошларига **но-** префикси қўшилиши натижасида ясалади. **Норасида** сўзи **расидан** - رسيدن **етмоқ** феълнинг ўтган замон сифатдоши **расидага** **но-** префикси қўшилиши орқали ясашиб, сифат ҳосил бўлган.

“Йиғлаб турган **норасидага** раҳми келмаган одам одамми?” (“Бола йиғиси”) [6.21].

“Попукдай қизлар, нозаниндай жувонлар, **норасида** болалар Худога нола қилишибди” (Ў.Ҳошимов, Дунёнинг ишлари). [6.61]

Бу сўз кўчма маънода ҳам қўлланилиб, **ёш, ҳали вояга етмаган** каби маъноларни англатади: **Ҳар япроқ, ҳар новда, норасида шох, баҳор оғушида рози беармон.** [2.59]

5) **но + ҳозирги замон сифатдоши.** Бундай сўзлар феълнинг ҳозирги замон сифатдошларига **но-** префикси қўшилиши натижасида ясалади ва улар отга хос бўлган вазифани бажаради.

Норасо сўзи **расидан** – نارسا **етмоқ** феълнинг ҳозирги замон ўзаги رس **расга** ҳозирги замон сифатдоши ясовчи | о аффикси қўшилиши натижасида ҳосил бўлган. Бу сўз **мукамал, тўлиқ эмас; қониқарсиз; вояга, камолга етмаган** каби таржималарга эга. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бу сўзнинг қуйидаги маънолари ҳам берилган:

а) расо, тўлиқ, бут бўлмаган; комплект эмас, нотўлиқ.

б) ақлий ва жисмоний жиҳатдан етук эмас ёки нуқсонли; ноқис.

Ўйласанг, бошдан-оёқ меҳнат-фазилат, хосият,

Норасолар оқибат бўлмай расо меҳнат билан (Ҳабибий). [2.59]

Форс тилида бу сўзнинг юқоридаги маъноларга синоним бўлган **етилмаган, пишмаган** каби кўчма маънолари ҳам мавжуд: **седо-ёе норасо**- صدای نارسا **пишмаган, етилмаган овоз** [4.605].

Нораво сўзи ҳам шундай усулда ясалган ўзлашмалар қаторига киради. **Рафтан** - **бормоқ** феълнинг ҳозирги замон асоси **рўу** رو олдидан **но-** префикси ҳамда ўзак охирига ҳозирги замон сифатдоши ҳосил қилувчи қўшимча | о қўшилиши орқали от бажарган грамматик вазифани бажарувчи сўз ҳосил бўлган. Ушбу сўз **раво кўрилмайдиган;**

нолойиқ, мумкин бўлмаган, лойиқ ҳисобланмайдиган деган маъноларга эга:

Бўлур меҳнат билан ҳар жойда бўлса лойиқи ҳурмат,

Ҳалол меҳнат билан қилган маишат нораво бўлмас [2.59].

Форс тилида *нораво* сўзининг *асоссиз, оқланмаган* каби маънолари ҳам мавжуд:

Эзҳорот-е у нораво буд - اظهارات او ناروا بود - Унинг билдирганлари асоссиз эди. [4.605]

6) **но + ба (бе – форсий олд қўшимча) + от.** Бундай усулда ҳосил бўлган сўзлар каммаҳсул бўлиб, сифат ҳосил қилади. Масалан:

Нобакор - *خايكار* **нобекор** - *ишга ярамайдиган; ёвуз, баттол; ахлоқсиз; бекорчи.* Бу сўз сифат туркумига оид бўлиб, *но-* олд қўшимчасидан сўнг жўналиш келишиги қўшимчасини ифодаловчи *бе* предлогига *кор-иш* сўзининг бирикиши орқали ҳосил бўлган. 1) Хулқ-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати ёмон одам. У *нобакор* озор берар тинч халққа, Кирдикори нуқул зарар тинч халққа! (И.Султон, Номаълум киши). 2) Ярамас, аблаҳ, разил.

Шундай ўзлашмалар борки, форсий *но-* олд қўшимчаси арабий сўзларга ҳам қўшилган. Бунга мисол қилиб, машҳур ўзбек ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” асаридан қуйидагиларни келтириш мумкин:

“Иккаласи бир-бирини кўрарга кўзи йўқ, жуда **ноаҳил** экан (Ў.Ҳошимов, Дунёнинг ишлари) [6.7].

“Аммо барибир ўшанда онамни **ноҳақ** ҳисоблаган эдим (Ў.Ҳошимов, Дунёнинг ишлари) [6.21].

Юқоридаги мисоллардаги **ноаҳил** ва **ноҳақ** сўзлари сифат туркумига оид бўлиб, салбий хусусият англатмоқда.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, форс-тожик тилларидан ўзбек тилига бир қатор префикс ва суффикслар ҳам ўзлашган. Улар ўзбек тилининг луғавий хазинасини янада бойитишга муносиб ҳисса қўшган. Ўзақдан олдин қўшилувчи олд ясамалар ўзбек тили учун хос эмас. Бироқ сифат туркумига мансуб бир қатор сўзларнинг ясалишида олд қўшимчалар иштирок этади.

Адабиётлар:

1. Абдусаматов М. Форс тили. –Т.: Шарқ, 2007.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдди, 3-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
3. Ўзбек тили лексикологияси (жамоа). – Т.: Фан, 1981.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. –М.: Русский язык, 1983.
5. Тўрахўжаева А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув-услубий қўлланма. -Қўқон, 2006.
6. Ҳошимов Ў. Дунёнинг ишлари. – Т.: Ўқитувчи, 2017.
7. Лексикология ва фразеология фанидан маърузалар матни. -Нукус давлат педагогика институти, 2012.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).